

Aloyzas VIDUGIRIS

DĖL ZIETELOS ŠNEKTOS PRIKLAUSOMYBĖS IR KILMĖS

Zietelos (Дятлово, Дзятлава, Здетела, Зецело, l. *Zdzięcioł*) šnekta yra bene pati mīslingiausia iš visų iki šiol žinomų lietuviių kalbos šnektyų. Ji nesutampa nei su viena dabartine lietuviių kalbos šnekta ar tarme. Dėl Zietelos šnekto ir jos kilmės yra pareikšta įvairių nuomonų. Tačiau daugumai jų trūksta pagrįstumo. Čia norima išsamiau paanalizuoti Zietelos šnekto santykius su kitomis lietuviių kalbos tarmėmis, daugiau pateikti autentiškų Zietelos šnekto duomenų ir pareikšti vieną kitą hipotetinę mintį.

Iš visų pakraštinių lietuviių tarmių Zietelos šnekta yra daugiausia nutolusi į pietus. Nuo Lietuvos valstybės sienos ji atsiusi daugiau kaip per 100 km, apie 20 km už Nemuno, pusiaukelyje tarp Lydős ir Slānimo, prie Zietelos upės (kairiojo Maūčėdies (Maūčadijės) intako).

Zietelos šnekta yra domėjesi ir ją tyrė daugelis įvairių tautų kalbininkų: E. Volteris, J. Rozwadowskis, K. Būga, P. Arumaa, J. Gerulis, Chr. Stangas, E. Fraenkelis, J. Balčikonis, J. Senkus, T. Sudnik, A. Nepokupnas ir kt. Iki Antrojo Pasaulinio karo bene daugiausia medžiagos apie Zietelos šnekta buvo sukaupės vienas žymiausiai to meto lietuviių ir vokiečių baltistų bei dialektologų Jurgis Gerulis (G. Gerullis). Zietelos ir Lazūnų* šnekoms jis skyrė ypatingą dėmesį. Po dukart jis buvo atvykęs į šias abi šnektas. Pirmą kartą į Zietelą J. Gerulis atvažiavo 1928 ar 1929 m., tačiau tąkamt dėl tuometinės lenkų valdžios trukdymų teišbuvo tik tris dienas (iš Zasečių kaimo lenkų policija ji išvariusi, nes neturėjės visų reikiamų raštų, leidimų). Antrą kartą jis atvyko su savo asistentu, norvegų baltistu Chr. Stangu 1930 m. ir išbuvo beveik pusantro mėnesio (nuo rugpjūčio vidurio iki rugsėjo mėn. galo). Juos globojo buv. Zasečių kaimo mokytoja Kotryna Žukelytė-Juodienė. Deja, per karą visa surinkta medžiaga žuvo kartu su kalbininku. Išliko negausiai tik lapelių su J. Gerulio užrašytais žodžiais didžiajam Lietuviių kalbos žodynui.

Prof. J. Gerulis dėl savo išvaizdumo, greitos orientacijos, aštraus proto ir sąmoningaus daugeliui paliko gilių įspūdį. Be to, zieteliškiams jis imponavo, kad nakvodavo tik sode, miegmaišyje (nes pirkios viduj pjaudavo blusos). Už sugaišintą laiką informantams dosniai atsilygindavo. Mokytoja K. Žukelytė-Juodienė nuolat kartojo, kad "Zietelos tarmės niekas taip gerai neištyrė kaip profesorius Gerulis".

Zietelos apylinkėje kartu su J. Geruliu savo surinktają medžiagą — trumpą Zasečių kaimo šnekto fonetikos ir morfologijos aprašą — 1958 m. paskelbė Chr. Stangas (Stang 1958: 171—201). Tikriausiai ne be J. Gerulio įtakos pagal l kietinimą Zietelos šnekta laikoma izoliuota ir labiausiai atsi jusia rytų lietuviių tarme. Tačiau dėl nosinių ą, ę ir dvigarsių an, en tarimo ji nesanti griežtai rytiška ir išskirianti iš kitų Vilniaus krašto šnektyų (Stang 1958: 173).

* I Lazūnus J. Gerulis su Chr. Stangu atvyko iš Gervėcių (DW 1930:176)

Iš tiesų Zietelos lietuvių šnekta dabar ištisai nesutampa nė su viena esama lietuvių kalbos tarme. Ji tarsi sudaryta iš įvairių lietuvių kalbos tarmių – vienomis ypatybėmis daugiau priartėja prie rytų aukštaičių, vilniškių, kitomis – prie artimiausių kaimynų pietų aukštaičių, trečiomis – prie pietinių vakaru aukštaičių (kauniškių) ir kitų. Dažniausiai tam tikros ypatybės pagal paplitimą ar reiškinio užimamą plotą apima kelias patarmes ar tik kurią nors jų dalį. Todėl prieš pradedant skirstyti atskiras Zietelos šnekto ypatybes pagal skirtinį paplitimą, pirmiausia reikia pasakyti, kad daugeliu bendrų bruožų, kaip ir kitos tarmės, taip ir Zietelos šnekta sutampa ir nesiskiria nuo pagrindinių lietuvių kalbos tarmių. Zietelos šnekta turi tą patį garsyno inventorių, daugiausia tuos pačius žodžių darybos ir kaitybos modelius, daug tos pačios leksikos ir sintaksės.

I. Pirmiausia apžvelgtini Zietelos šnekto santykiai su kitomis lietuvių kalbos tarmėmis. Atskiros Zietelos šnekto ypatybės lyginamos paeiliui su tokiomis pat rytų, pietų ir vakarų aukštaičių tarmių ypatybėmis pagal jų paplitimo arealus. Sutampantiems Zietelos ir lyginamų šnekty reiškiniams lokalizuoti pasitelkiami "Lietuvių kalbos atlaso" (toliau – LKA) fonetikos (LKA II), morfologijos (LKA III) ir leksikos (LKA I) duomenys.

1. Zietelos šnekta šliejasi prie Pietrytinių lietuvių kalbos tarmių (t.y. pietų ir rytų aukštaičių ar tik prie tam tikros jų dalies) pagal šiuos f o n e t i k o s bruožus: a) vietoj žodžio pradžios balsio *e* tariamas *a*, pvz. *aglē~eglē*, *aikit~eikit(e)*, *āžeras~ēžeras*, *ažà~ežià* (plg. LKA II 26–28, žemėl. Nr. 9, 10); b) po sukietėjusio *l* pakinta *e* tipo balsių kokybė, t.y. vietoj *e*, *ē* tariama *a*, *ɛ*, pvz., *lākia~lēkia*, *lāidžia~lēidžia*, *sáulē~sáulé*, *sáulg~saulę*, *žolē~žolē* (plg. LKA II 33–35, 48–50, žemėl. Nr. 15, 16, 31, 32); c) išlaikomas nesuvienbalsėjės prielinksnis ir priešdėlis *in* "j", pvz., *in laūką~j laūką*, *in rūdenį~j rūdenį*, *in turğy~j turğy*, *in(t)áugo*, *inbέgo*, *inliñdo* (plg. LKA II 68–69, žemėl. Nr. 53, 54); d) neturintys afrikatų *ē* kamieno daiktavardžių dgs. kilm. *bitių~bičių*, *mergýtių~mergýčių* ir *ē* kamieno veiksmažodžio būtojo kartinio laiko 1 a. *jédiau~édžiau*, *metiaū~mečiaū* (plg. LKA II 95–96, žemėl. Nr. 80); e) išlaikomas būsimojo laiko veiksmažodžių vns. 1 ir 2 a. formų senovinis galūnés kirtis, pvz., *aisù~eisiù*, *aisi~eisi*, *nešù~nešiù*, *neši* (plg. LKA II 177, žemėl. Nr. 108); f) daiktavardžių su priesaga *-ėja* kirčiavimas pagal trečiąjį kirčiuotę, pvz., *audėjà*, *pjovėjà* (plg. LKA II 128–129, žemėl. Nr. 110); m o r f o l o g i j o s: a) vietoj *iżo* kamieno vartojamos *jo* kamieno vardažodžių formos, pvz., *jáučias* "jautis", *mēdžias* "medis" (plg. LKA III 23–24, žemėl. Nr. 2, 3); b) vietoj baritoninio kirčiavimo *iżo* kamieno daiktavardžių vartojadi oksitonai, pvz., *springdys*, *žvirbllys* (plg. LKA III 24, 26, žemėl. Nr. 5, 8); c) vyriškosios giminės daiktavardžių vns. naud. galūnė *-(i)u* (bk. *-ui*), pvz., *árkliau* "árkliaui", *píemeniu* "piemeniui", *žmōgu* "žmōgui" (plg. LKA III 40–43, žemėl. Nr. 36, 39); d) einamojo vidaus vietininko, iliatyvo formų vartojimas, pvz., *tanà laukañ* "j tā lauką", *pirkiōn*, *laukúosna*, *tvártuosnan* (plg. LKA III 54–55, žemėl. Nr. 48); e) asmeninių įvardžių vardininkas *ānas*, *-à*, *ānys*, *-os* "jis, ji, jie, jos".

Vartojami tam tikri vienodi žodžiai (leksemos) ar jų variantai: a) *akėčià* "padargas žemei parenti, akėčios" (plg. LKA I 107–108, žemél. Nr. 47); b) *apusē~epusē* "drebulė" (plg. LKA I 165–166, žemél. Nr. 92); c) *brauktuvē* "įrankis linams brukti, bruktuvinė" (plg. LKA I 122, žemél. Nr. 59); d) *dalgé* "įrankis javams ar žolei pjauti, dalgis" (plg. LKA I 111, žemél. Nr. 50); e) *niekočià* "skobtas pailgas indas, gelda" (plg. LKA I 67–68, žemél. Nr. 21); f) *pirkia* "valstiečių gyvenamasis namas, troba" (plg. LKA I 34, žemél. Nr. 2) ir kt.

2. Vien tik su rytų aukštaičių vilniškių tarme Zietelos šnektą siejančių (bet besikiriančių nuo pietų aukštaičių) ypatybių neužfiksuota. Yra tik morfolinių ypatybių. Tačiau diachroniniu požiūriu tai daugiausia archaizmai, kadaise, kaip rodo senieji raštai, plačiai vartoti: a) tariamosios nuosakos formos su morfoliginės reikšmės netekusiomis dalelytėmis, postpozicijomis –*be*, pvz., *būčiabe*, *neščiobe*, *būtūbe*, *sukčióbës*. Zietelos šnektos tos dalelytės priebalsis suduslėjės, pvz., *būčiap*, *dirpčiap*, *aičiapé*, *sùkčiapës*, *sùktysipës*. Gervetiškiai vietoj dalelytės *b(p)* turi *k*: *būčiak*, *nuveičiàk*, *aityk*. *sùkčiakës* (plg. LKA III 107–108, 111–112, žemél. Nr. 103, 104, 107); b) vien tik pakraštinėse lietuvių šnektose (Dieveniškėse, Gervėčiuose, Lazūnuose ir Zietelėje) išlikę keturi vietininkai, iš kurių daugiausia jų nykstančios formos yra –esamasis pašalio vietininkas, adesyvas, pvz., *arkliép*, *bérnipi*, *manip*, *mūsìp*, *kárveip*, *vištaip* ir einamasis pašalio vietininkas, aliatyvas, pvz., *arklióp*, *jósp*, *mūsumñp*, *namóp* (plg. LKA III 55–56, žemél. Nr. 48); c) iš Rytų Lietuvos tik Zietelos ir Lazūny šnektose tevartojama atematinė esamojo laiko 3 a. veiksmažodžio forma *aít* ar *aǐt* "eina" (plg. LKA III 89–90, žemél. Nr. 87). Tačiau ir šis sutapimas néra esminis, nes tą formą turėjo Mažosios Lietuvos lietuviai, o vakaru žemaičiai jos pagrindu turi pasidarę visą paradigmą.

Apskritai Lazūny ir Zietelos šnektas sieja nemaža ir kitokių sutapimų, pvz., vietoj *būva* ar *būna* vartojama forma *bústa* (plg. LKA III 91, žemél. Nr. 84); vietoj *gýja—gýsta* (plg. LKA III 91–91, žemél. Nr. 88); *giéma*, greta Zietelos *giesti* "gieda" (plg. LKA III 88–89, žemél. Nr. 85); deminutyvai su priesaga -*utas*, -*(i)à*, pvz., Lazūny *mergutà*, *mergùtos*, Zietelos *kiškùtas*, *mergùcios*, *vaikùtas*; žodis *žáisti*, *žáidžia*, *žáidé* 1. griežti, groti (muzikos instrumentais) 2. lošti (kortomis, sachmatais), 3. siausti, laigtyti ir kt.

3. Su pietų ir pietiniais vakaru aukštaičiais ar tam tikromis jų dalimis Zietelos šnektą jungia keletas ypatybių: iš fonetikos – išlaikomi sveiki mišrieji dvigarsiai *am*, *an*, *em*, *en*, pvz., *kañpas*, *lángas*, *penki*, *sémt* (plg. LKA II 83–88, žemél. Nr. 68–71); iš morfologijos – a) būsimojo laiko vienaskaitos 1 a. atematinį veiksmažodžių vartojimas, pvz., *búsu* "būsiu", *aisù* "eisiu", *sakýsu* "sakysiū" (plg. LKA III 104, žemél. Nr. 102); b) tariamosios nuosakos vns. 2 a. formos su "dzūkiška" galūne -*ai*, pvz., *bútai*, *sakýtai*, *sùktai*, *atsuktái*, tik retkarčiai *bútum*, *bútumei* (plg. LKA III 108–109, žemél. Nr. 105); c) deminutyvai su priesaga -*ukas*, pvz., *arklùkas*, *berniùkas*, *grùdukas*, retkarčiai *berniùkas* (plg. LKA III 130–131, žemél. Nr. 116); d) apibendrinta veiksmažodžių su priesaga -*yti* daryba, pvz., *augýti*, *kabýti*, *lýgyti*, *skùbyti*

(plg. pastarojo vedinio paplitimą LKA III 151, žemėl. Nr. 142); iš leksikos – a) *kiemas* "aikštėlė prie gyvenamojo namo" (plg. LKA I 45, žemėl. Nr. 9); b) *klonis* "pailgas žemės pažemėjimas, slėnys" (plg. LKA I 178–179, žemėl. Nr. 103); c) *vezimas* "arklių traukiama važiuoklė, ratai" (plg. LKA I 89–90, žemėl. Nr. 34).

4. Daugiau yra tokiu ypatybių, pagal kurias Zietelos šnekta atskiria nuo pietų ir rytų aukštaičių ir sutampa su vakarų aukštaičių pietinėmis partarmėmis, tiek su vadinamaisiais kauniškiais, tiek su buv. Mažosios Lietuvos baltsermėgių ir striukių šnektomis. Iš tokiu bendrybių minėtina keletas:

Esminės yra fonetinės bendrybės: a) išlieka nepakitę sutrumpėję galūnių akūtiniai *a* (< *á < *án), *e* (< *é < *én) balsiai, pvz., suprieviemsėjusios *ā*, *īā* ir *ē* kamieno vardažodžių vns. įnagininko formos – *basaminčia* "basnirčia", *nakcià, pàkluone, tadà* (plg. LKA II 23–24, 35–36, žemėl. Nr. 5, 17) ir *o* kamieno vardažodžių vns. vietininko (inesyvo) formose – *kelè* "kelyje, kelionėje", *klúone, tvárte* (plg. LKA II 35, žemėl. Nr. 17), b) paprastai išlai-komi nepakitę tvirtagaliai šaknies ir galūnės nosiniai *g*, *ɛ* (< *añ, *eñ), pvz., *grāžtas, grāžėlis, tēsa* "tėsia", *tysiótis, tā kárve, raňka, pripūvę* (plg. LKA II 61–67, žemėl. Nr. 44–51). Tik tvirtapradži nosinij *g* daugiausia atliepia dvibalsis -*ai*, kaip Mažosios Lietuvos, rečiau kauniškių šnektose, pvz., *geláistuvas* "galastuvas", *pageláisk* "pagaląsk", *kaisnýs* "käsnis", *káisný* "kásnij", *inkáisk* "uzkàsk" (Gerullis, Stang 1933: 9,11) ir galbūt *ā*, *īā* ir *ē* kamieno vardažodžių vns. įnagininko formos *sa baltái rankái, sa dìdelai kárvei*. Visiškai taip pat, kaip pietinių vakarų aukštaičių, kauniškių tariamas žodis *áržuolas* (plg. LKA II 61–62, žemėl. Nr. 44); c) kirčiuotų tvirtapradžių mišriųjų dvigarsių *i*, *u* + *l*, *m*, *n*, *r* pirmasis sandas nepailgėja, pvz., *dírba, kùlsim, pílnas, stùmti* (plg. LKA II 38–39, žemėl. Nr. 20); d) antrinių *ā* kamieno veiksmažodžių su priesaga -*yti* būsimojo laiko 3 a. galūnės *y* nesutrumpėja, pvz., *darys, prašýs, sakýs* (plg. LKA II 60–61, žemėl. Nr. 42); e) zieteliškiai kaip ir vakarų aukštaičiai nedzūkuoja, t.y. sakoma, pvz., *áudžia, jáučiai, nakcià || nakciái, dvi, marti, pati* (plg. LKA II 93–97, žemėl. Nr. 80); f) visada kietai tariamas sutrumpėjusios bendraties priebalsis *t*, pvz., *dírbt, nêst, pjáut* (K. Būga po šio *t* net rašė rusišką kietinamąjį ženklą *ı* – *bútø, sakýtø, siútø* (plg. LKA II 106–107, žemėl. Nr. 90).

Iš morfologijos minėtinas momentinių veiksmažodžių su priesaga -*teléti* vartojimas, pvz., *áikteléti, bàchteléti* "pokštelioti", *žvilteléti* "žvilgtelioti" (plg. LKA III 152, žemėl. Nr. 143): pietų aukštaičių tik -*teréti* ar -*terti*.

Nuo pietų aukštaičių skiria ir prie vakarų aukštaičių ir kartais kitų tarmių Zietelos šnekta šlieja ir atskiri žodžiai (leksika): *girià* "medžiai apaugusi vieta, bet koks miškas" (plg. LKA I 191–192, žemėl. Nr. 113), *vedegà* "lenktais ašmenimis kirvis loviamas ir geldoms skobti" (plg. LKA I 87, žemėl. Nr. 33), taip pat įvairūs kiti žodžiai, kurių paplitimas nebuvo tirtas, pvz., *kártis* "ilgas plonas nugeneretas medžio kamienas": pietų aukštaičių *satrà*; *mélžti* "spaudant spenius išgauti pieną iš tešmens": pietų ir rytų aukštaičių vilniškių *láidytì*; *mulkti* "ryti" (Mažosios Lietuvos tarmių žodis) ir kt.

5. Vien tik su pietų aukštaičiais Zietelos šnekta siejančių ypatybių neaug. Iš fonetinių pietų aukštaičių ir Zietelos šnekto sutapimų galima nurodyti gana platū dėl kirčio pailgėjusio balsio *e* tarimą visuose skiemenyse, nepriklausomai nuo po jo einančio skiemens sudėties, pvz., *dāst* "deda", *gārt*, *gāria*, *kālia*, *nāša*, *párnešē*, *svāčias*, *vaikālis*, *vāda*, J Rozwadowskis transkribuoja '*a* : *dāga*, *sīltālis*. Tikriausiai dėl kontaktų su pietų ar rytų aukštaičiais kai kurie Zietelos šnekto atstovai vietoj nosinių *q*, *č* pavartodavo *j*, *u*, pvz., *ištjst*, *prispēj* "prinokę", *tj~tę* "ten", *tysyt~tgsyt*, arba *padzūkuodavo*, pvz., *ciesà~tiesà*, *cionáik~cionáik*, *dzieškà~dieškà* (sl. "duonkubilis"), *skaūdzia~skaūdzia* vietoj *skaūst*, *skaūsti* "skauda" ir kt.

Iš morfologijos Zietelos šnektais ir pietų aukštaičiams minėtina bendrybė yra daugiskaitos vietininko, inesyvo formų galūnė -*sa*, pvz., *juosà*, *klúonuosa*, *namuosà*, *savosà piirkiosa*, *vienuosà marškiniuosà* (plg. LKA III 72–73, žem. Nr. 67), iš leksikos – kai kurie žodžiai ar jų formos, pvz., *dirgēlē*"dilgėlė" (plg. LKA I 167–168, žem. Nr. 94), *priemnē*"priemenė" (plg. LKA I 38, žem. Nr. 5) ir kt.

6. Nemaža pagunda yra Zietelos šnekta sieti su vadinamuoju priedžūkiu (pagal senąją tarmių klasifikaciją su vidurio aukštaičių pietine dalimi apie Birštoną, Jiezną, Stakliškes). Šios apylinkės jeina į *l* kietinimo plotą, kuri kerta kelios nosinių *q*, *č* siaurinimo izofonus, apima minėtos beafrikatės formos (*bītiū*, *áudiau*), vartojoami deminutyvai su priesaga -*utas* (*kiškūtas*, *vaikūtas*) ir kt. Tačiau visa bėda, kad Zietelos šnekta savo reiškinių įvairumu nesileidžia įspraudžiamą tik į priedžūkio plotą.

7. Zietelos šnekta savo atskirais reiškiniais kartais nesiriboja ir visomis apertatomis tarmėmis. Pavyzdžiui, su šiaurinėmis lietuvių kalbos tarmėmis Zietelos šnekta verčia sieti aukštėsniojo laipsnio pailgėjantis balsis *e*: *brangēsnis*, *garāsnis*, *mažāsnis*. Kitos ypatybės, pavyzdžiui, būtojo kartinio laiko 3 a. forma *bīt*, *bīti* "buvo", taip pat prielinksnio ir priešdėlio *sa* vartojimas vietoj *su* verčia kreipti akis į jau išnykusias Mažosios Lietuvos lietuvių šnekas.

Visi čia suminėti Zietelos šnekto ir pagrindinių lietuvių kalbos tarmių ypatybių gretinimai bei lyginimai, žinoma, yra sąlygiški. Daugelį gretinamų dalykų, be abejo, skiria didžiulis laiko nuotolis. Per daugelį metų ar šimtmecių tų ypatybių arealai gali būti smarkiai pakitę, tuos reiškinius skiriančios ar jungiančios izofonus ar izoglosos į vieną ar kitą pusę gerokai pasislinkusios, atsiradę inovacijų. Naujų dalykų, ypač skolinių netrūksta ir Zietelos šnektoje. Tačiau greta yra nemaža užsikonservavusių ir senų dalykų, kurių pagrindinėse lietuvių kalbos tarmėse daug kur nebelikę.

Iš būdingesnių Zietelos šnekto ypatybių sugretinimo su atitinkamais rytų pietų ir vakarų aukštaičių tarmių reiškiniais matyti, kad Zietelos šnekta yra savita ir iki galo nesutampa nė su viena lietuvių kalbos tarme. Zietelos šnektoje, kaip ir artimiausiose pietų aukštaičių šnektose yra tarsi susilieję du skirtinti klodai ar srautai: rytų (pietų) aukštaičių ir vakarų aukštaičių. Lyginant Zietelos šnekta su pietų aukštaičių, skirtumas yra tas, kad pietų aukštaičių patarme yra užklojės storokas rytų aukštaičių tarmės sluoksnis, o

Zietelos šnekoje dar vyrauja vakarų aukštaičių tarmės pagrindas. Tai rodo, kad formuojantis Zietelos šnektais, jos saitai su pietų aukštaičiais buvo riboti.

II. Žymiai keblesnis yra Zietelos lietuvių kilmės klausimas. Iki šiol daugiausia buvo palaikoma nuomonė, kad Zietela yra Prūsijos išeivijų šnektą, nuo XIII a. užsikonservavusi slavų apsuptyje.

Tokiai nuomonei susidaryti pasitarnavo apie 1276 m. Ipatijaus metraštyje atsirađęs įrašas, kad nuo vokiečių vergovės pabėgusius prūsus priėmęs Traidenis ir vieną jų dalį apgyvendinęs Gardine, o kitą Slanime (PSRL II:874). Vieni mokslininkai manė apie Zietelą įsikūrusius prūsus (Keppen 1927: 39; Volter 1912: 151–160), kiti – sūduvius (jotvingius) (Kamiński 1953: 63; Otrembskij 1961: 7–8). Pirmasis Zietelos šnekto tyréjas E. Volteris nurodė ir daugiau išstrauky iš Dusburgo kronikos, kur klabama po prūsy sukilimo numalšinimo bėgusius Pagudės ir Bartos sričių gyventojus į Lietuvos valdomą Gardino sritį. Jis pirmasis nurodė keletą savity Zietelos šnekto ypatybių, primenančią vakarų baltus (Volter 1912: 152–160).

Žinoma, negalima atmesti prielaidos, kad apie Zietelą nebuvo apsigyvenę pabėgelių prūsy ar sūduvių. Gal tik per daug nekritiskai tos metraščių užuominos mokslininkų priimamos, kaip gatavas atsakas į klausimą, iš kur apie Zietelą atsirado lietuvių. Niekas nekélé klausimo, kaip į slavišką aplinką patekė vakariniai baltai galėjo sulietuvėti. Tarsi užtektų vien Lietuvos kunigaikščio Traidenio vardo. Antra vertus, negalima neigti, kad tiems atskélėliams neturėjo įtakos Lietuvos valstybė, į kurios sudėtį sis kraštas pateko nuo XIII a. vidurio. Tačiau turint omenyje to meto savivaldą ir administracinių aparatą (dėl kurio, jeigu išvis toks buvo, lietuviškumo reikia labai abejoti) toks izoliuotas sūduvių ar prūsy virtimas lietuvių (sulietuvėjimas) sunkiai įsivaizduojamas.

Iš esmės visai kitaip Zietelos lietuvių kilmės klausimą kelti verčia pati Zietelos šnekto sistema, jos santykiai su kitomis lietuvių tarmėmis ir pati geografinė padėtis.

Geografiškai Zietelos šnekta yra buv. senovinėse sūduvių (jotvingių, arba dainavių; dėl jų pavadinimų žr. Būga 1961: 126–130; Zajączkowski 1940: 57–76) žemėse, kurias anksti pradėjo kolonizuoti rytų ir vakarų slavai. Iš pietryčių pusės čia viena po kitos XI a. buvo pastatytos rytų slavų tvirtovės – Valkaviskas, Slanimas, Zditovas, Zaslavlis, Minskas, Naugardukas, Gardinas – iš kurių buvo renkamos duoklės, skelbiamos kriščionybė, asimiliuojamieji vietas gyventojai. Iš pietvakarių į prūsy ir sūduvių žemes įnirtingai veržesi lenkai. Nepajegdami vieni palaužti prūsy ir sūduvių pasipriešinimo, 1230 m. iš Vengrijos į pagalbą pasikvietė Kryžiuočių ordiną (Dundulis 1968: 38). Specialiai prieš sūduvius 1254 m. buvo sudaryta Haličo Voluinės, Mozūry kunigaikščio ir Vokiečių ordino sąjunga, siekusi pasidalinti užgrobtas žemes (Tautavičius 1994: 4). Sūduvių gyventa teritorija palaipsniui mažėjo. Pie tuose istoriku išskiriama trys ryškesnės ribos – Būgas, jo intakas Narevas (Narvis) ir pagaliau Narevo intakas Bebras (Tautavičius 1994: 6). Sūduviai XIII a. (prieš pat jų išnaikinimą) lokalizuojami į šiaurę nuo Bebro ir Luko upių, tarp Nemuno vidurio ir Ramintos girios (Nalepa 1964: 60; Ivinskis 1990: 43). Už šių ribų sūduviai buvę daugiausia tik persikélėliai (Kamiński 1953: 63 tt.; Nalepa 1964: 11–60). Mūsų nuomone, šios sūduvių ribos buvo daugiau politinės, negu tikrosios, etninės.

Svetimųjų kolonizuotose žemėse, be abejo, dar ilga laiką užsiliko tiek lie-

tuviu, tiek sūduvių ir prūsus. Ar ne dėl čia gyvenusių baltų genčių ir jų priešinimosi aukštutinė pietų panemunė (Valkavisko, Slanimo, Zditovo, Nauzagudo, Gardino sritys) buvo pramintos Juodąja Rusią?! Atmintis apie va-karinėje to ploto dalyje gyvenusius sūduvius išliko iki XIX a. vidurio (Gaučas 1974: 21–24).

Nuo seno čia gyvenusius sūduvius rodo ir vietovardžiai. Be žinomų Bugo aukštupio kairiojo intako *Kšna* (iš *Kirsna*, žr. V. Toporov 1959: 251–261) ir dūrinių su sandu -da (*Jaselda*, *Sokolda*; Būga 1961, 601–602), dar minėtini upėvardžiai – *Zélva* (kairysis Nemuno Intakas ir miestas Gardino srt.), *Zietela* (Maūčėdies kairysis intakas, buv. ež. ir miestas, dabar Diatlovas Gardino srt.), kaimai – *Dainavà*, *Zasēčiai* (Zietelos apyl.). Ilgai tvėrusių baltų slavų dvikalbystę liudija A. Mickevičiaus gimtujų vietų ežero pavadinimas *Svitezj* (ar *Svitiazj*), kurį paraidžiui atliepia sūduviškas Alytaus rajono ežero vardas *Svaitingis* (A. Nepokupno sugretinimas). Vien jau šių hidronimų kilmės neįmanoma paaiškinti vakarų baltų persikelėliais.

Pietų Lietuvoje dėl priebalsio *s* vietoj š, matyt, archaiškas (sūduviškas) yra upėvardis *Visinčià* (Šalčios dešinysis intakas Šalčininkų rj.), plg. *Vaisietis* (Trakų rj. ež.), *Veisiējis* (Lazdijų rj. ež.) ir *Viešintas* (Anykščių rj. ež.), *Viešintà* (Kupiškio rj. up.) (Skardžius 1973: 70; kitaip – Vanagas 1981: 388). Šalčios ir Visinčios upių baseino šnektose diftongoidas *ie* dažnai su-vienbalsėja iki *i*, pvz., *gidój* "giedojo", *primnē* "priemenė" (plg. LKA I 38, žemėl. Nr. 5). Įdomu, kad Visinčios aukštupys visiškai sutampa tautosilabinių dvigarsių *am*, *an* izofona. Galbūt prie sūduviškų pavadinimų reikėtų priskirti vietovardžius, neturinčius afrikatų, pvz., *Mináitai* (Lydos rj. k., plg. *Mináičiai* Šiaulių rj. k.), *Skubētai* (Vilniaus rj. Jašiūnų apyl. k.), *Žlaūktai* <*Žliaugtà*> *Zliaugtà* up. (Šalčininkų rj. k.); plg. *Pabētai* (Labguvos apyl. k.), *Šukētai* (Šakių rj. k.) ir kt.

Vakarų baltams būdingų (ar priskirtinų) kalbos elementų yra likę ir Zietelos šnektoje. Tai daugiausia tokios ypatybės, kurios kitur nebeįšliko ar jų pėdsakų pasitaiko spėjamosiose buv. vakarų baltų, ypač sūduvių žemėse. Daugumas jų yra fonetinio pobūdžio.

Zietelos šnekta, kaip ir vakarų aukštaičių pietinės patarmės yra bene geriausiai išlaikiusi vakarietišką (sūduvišką) vokalizmo sistemą:

1. "Nesutamsejė" jau minėti tautosilabiniai dvigarsiai *am*, *an*, *em*, *en*, nosiniai *g*, *ç*, sutrumpėjė akūtiniai galūnės -*a*, -*e* (beje, vakarų aukštaičių pietinių patarmių – vadinančių kapsų, zanavykų, dabartinių kauniškių, taip pat baltsermėgių ir striukių Mažojoje Lietuvoje – pagrindu susiformavusi moderni lietuvių bendrinė kalba kartais trukdo suvokti tų tarmių archaiškumą);

2. Nepasibaigęs dvibalsio *ei* virtimo į *ie* procesas (pvz., *sviēkas*, *sviekatà*, *pasviēk* ir *sveikatà*, *šievà*, rečiau *tiep* (<*teip*>), dažniau *tep* ir tik *viekest*, *vikèst* "veikiau");

3. Galbūt ir balsio *u* prieš priebalsį *v* virtimas į žodžiuose *brivai* "ant-akiai", *lieživis* "liežuvis", *živis* "žuvis" (Volter 1912: 158);

4. Nedėsningas vns. vardininko galūnės trumpinimas, pvz., *arklūks* "arkliukas", *nīeks*, *vaīks* (Būga 1961: 136; Zinkevičius 1987: 262).

Iš būdingesnių senovinio konsonantizmo liekanų minėtinos šios:

1. Dėsningas priebalsio *z* tarimas vietoj ž žodžiuose *baznyčià*, *zasis* "žasis" arba pramaišiui zēmē, *zīmā*, *zivis*, *zvaizdē*, dažniau *zvéris*, *zverys*, zēmē, žāmē, ūiemā, *živis*, *žvaigždē*, rečiau *žvéris* ir kt. Priebalsis *s* vietoj š dažniausiai tariamas prieš priebalsį *v*, pvz., *svéntina*, *svý(k)ščia*, *svír(k)ščia* greta *švéntina*, *švý(k)ščia*, *švír(k)ščia* "švilpia". Galimas daiktas, *s*, *z* priebalsiai vietoj š, ž yra išlikę ar atsiradę dėl slavų kalbų atitinkamų garsų analogijos, bet vargu ar ji gali visiškai paneigtis vakarinių baltų substrato vaidmenį. Juo labiau, kad šis reiškinys yra išlikęs ir pietų aukštaičių pietiniais pakraščiais (apie Druskininkus, Kabelius ir kt.);

2. Veikiausiai sūduvių laikų archaizmas yra priebalsių junginius *st(rt.)*, *šč*, *št*, žd vartoti be įspraustinių priebalsių *k*, *g* (jeigu tai nėra atvirkštinis reiškinys, t.y. supaprastinimas, plg. Endzelīns 1974: 430–431), pvz., *áuštas*, kartais *áukštas*, *paūštē* "paukštis", *rýštē* "rykštė" (plg. prūsų *ryste*), *rúštas*, *rúštus* "rūgštus", *skrāždē* "kregždē", *švīrščia~švīrkščia*, *žvīrždos* "smēlis, žvirgždas", bet paprastai *anksti*, *mégsta*, *minkštas*;

3. Priebalsio *j* atsiradimas vietoj *v* asmeninių įvardžių vns. įnagininko ir kartais vns adesyvo formose, pvz., *sajim* "savimi", *tajim* "tavimi", rečiau *sajip*, *tajip* "tavip" (plg. prūsų *māim* ir Lazūnų šnekto *maimi*, *taimi*, *maimim*, *taimim*);

4. Nedėsningi priebalsių pakitimai, iš kurių kiek dažniau priebalsiai *t*, *d* prieš priešakinės eilės balsius, kaip ir pietų aukštaičių pietiniais pakraščiais išvirsta į *k*, *g* pvz., rečiau *girgėjau*, dž. *girdėjau*, *girma*<*dirsa*, *dirsé*, *kiltas*, dž. *tiltas*, *pàgegè*, dž. *pàdegè*, *šilkis*, dž. *šiltis* "šiluma, ugnis, žiburys", *viršukinè*, dž. *viršutiné*;

5. Ribotas afrikatų vartojimas, pvz., *dañtio* "danties", *dantei* "dantys", *gaidiū*, *gardiū*, *gaidiāmi* "gaidžiamas", *jáutius*, *ramteīs*, *žodeī* "žodžiai", *žodiùs*, *žodeīs*, greta *dañcio*, *gaidziū*, *žodžiai*, neminint dėsningų, aiškintinų analogija formų – *biti*, *édiau*, *metiau* ir kt.

Kai kurios ypatybės, čia paminėtos tarp fonetinių reiškiniių, gali būti traktuotos kaip morfoliginės, pvz., *o* kamieno vardažodžių vns. vardininko kartais trumpinama galūnė *-as*, savitos asmeninių įvardžių vns. įnagininko formos. Prie morfoliginų reiškiniių reikia skirti tariamosios nuosakos vns. 2 asmens formą su galūne *-ai*, pvz., *bútai*, *aítai*, *sakýtai*. Kad ši inovacinė galūnė yra pakankamai sena, rodo pietų aukštaičiuose išlikęs jos tvirtapradis kirčiavimas ir paplitimas nuo Kuršių marių Mažojoje Lietuvoje (Gerullis, Stang'as 1933: 48) iki izofonos *am*, *an* ir Zietelos pietyričiuose (LKA III 108–409, žem. Nr. 105), t.y. spėjamosiose buv. sūduvių nadruvių ir skalvių žemėse. Iš vakarų baltų genčių kalbos veikiausiai paveldėta būtojo laiko 3 a. forma *bit(i)* (plg. latvių *bija* "buvo"), prielinksnis ir priešdėlis *sa(-)* ir kt.

Deja, kol kas per maža žinoma apie pačią sūduvių kalbą. Dabar daugiausia medžiojami atskiri jos reliktai, archaizmai. Spėjama, kad sūduvių kalba buvusi tarpinė tarp lietuvių ir prūsų, bet nežinia, kiek ji išlaikiusi bendrų

bruožų ir su viena ir su kita kalba. Taip pat nežinia, kiek ir kokių bruožų yra paveldėjė ir kiek gavę naujų lietuvių ir slavų asimiliuoti dabartiniai sūduvių palikuonys.

Lietuvių ir jų kalbos įtaka sūduviams ir artimiausiemis jų kaimynams, manoma, pradėjo reikštis nuo V–VII a. po Kr., kai i ryties (centrines) baltų žemes ėmė veržtis rytų slavai (Mažiulis 1994: 6). Tarp vakarų baltų tikriausiai įsikūrė ir nemaža lietuvių pabégėlių iš rytių srityų. I lietuvių tautybės formavimosi sūkuri greit buvo įtrauktos ir kitos baltų gentys. Matyt, XIII a. pradžioje, dar prieš Kryžiuočių ordino atsikraustymą, nemaža sūduvių, kaip ir jų artimiausią kaimyną nadruvių ir skalvių, jau buvo smarkiai aplietuvėjė ar sulietuvėjė.

Panašiai sūduvių asimiliacijos procesas turėjo vykti ir apie Zietelą. Galimas daiktas, kad pro Zietelą tam tikru metu yra ējusi riba tarp sūduvių ir smarkiai rytų slavų spaudžiamų lietuvių. Tai rodytų dvejopai vadinamas Zietelos apylinkėse kaimas – lietuviškai *Dainavà*, o slaviškai *Jatviazj* (*Jacvezj*). Abu šie pavadinimai yra etnoniminės kilmės ir reiškia tą pačią sūduvių gentį. Dėl to ne tik šio kaimo, bet ir Zietelos apylinkės lietuvių kilmę linkstama aiškinti Ipatijaus metraštyje nurodytais prūsus ar sūduvių pabégėliais. Tačiau, anksti lietuviams ir sūduviams pradėjus maišytis, nebūtina tik sūduvius laikyti atejūnais. Juk atejūnai, manoma, yra ir patys slavai. Antra vertus, jeigu čia ir buvo atsikėlusiai sūduvių įkurtų kaimų, tai vien Dainavos kaimo dvigubas pavadinimas išduoda, kad jų atsikelta jau į lietuvišką ar sulietuvėjusių savo gentainių aplinką. Tokiu būdu, laikui bégant, matyt, yra sulietuvėjusių daugiau pietuose ir pietvakariuose (apie Gařdiną, Slānimą, Valkaviską, Prūžanus, Báltstogę ir kt.) izoliuotų sūduvių gyvenviecių. Tai rodo čia išlikęs nemažas baltiškos ir lietuviškos toponimijos, antroponimijos, skolinių sluoksnių ir baltų, lietuvių kultūros pėdsakų (Nepokupnyj 1976: 5–198; Nepokupnas 1983: 5–199; Laučiūtė 1982: 9–150; Kondratuk 1985: 10–250; Zinkevičius 1987: 43–135; 1993: 84–89; 1994: 15–23; Gaučas 1988: 195–213; LTE IX: 241).

Zietelos lietuvių šnekta, anksti atsidūrusi rytų slavų (Haličo Voluinės kungaikščių) valdžioje ir jų kultūrinėje aplinkoje, ilgą laiką buvo atskirta nuo pagrindinių lietuvių kalbos tarmių. Platus panemunių ruožas dėl nuolatinio rytų slavų ir net tootorių puldinėjimų ir kovų su sūduviais ir lietuviais buvo smarkiai ištuštėjęs ir virtęs dykra (Lowmiański 1931: 56–57). Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės valdymo metais, aprimus karams, tos vietos vėl buvo apgyventos, tik dabar jau daugiausia mišriai. Nuo XIV a. iki XVII a. vidurio lietuvių gyvenamos sritys nors ir ne visada kompaktiškai nusidriekė iki Zietelos, bet ir toliau (plg. Zinkevičius 1993: 31–39; 1994: 19–23 ir ten pridėtus žemėlapius). Deja, silpstant Lietuvos valstybingumui, sparčiai lenkėjant lietuvių bajorijai ir bažnyčiai, sąlygos lietuvių kalbai gyvuoti susidarė labai nepalankios. Daug gyvybių kainavo karai su Rusija ir Švedija, ypač XVII a. žiauri rusų kariuomenės okupacija, kilęs badas ir kelios maro epidemijos. Nemaži lietuvių plotai tarp Zietelos ir pietų aukštaičių sunyko. Todėl daugelis garsyno ir kitokių pakitimų, vykusiu pietų aukštaičių tarmėje, Zietelos šnektose nebepasiekė.

LITERATŪRA

- B ū g a K. 1961: Lietuvių tauta bei jos artimieji giminaičiai. — Büga K. *Rinktiniai raštai 3*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 126—156; Jotvingių žemės upių vardų galūnė -da. — Ten pat, 601—602.
- D u n d u l i s B. 1968: *Lietuvių kova dėl valstybinio savarankiškumo 15 amž.*, Vilnius: Mintis.
- D V 176 — *Dzienik Vilenski*, 176, 1930.
- E n d z e l ī n s J. 1974: O vstavočnych k i g v baltijskich jazykach. — Endzelins J. *Darbu izlase 2*, Rīgā: Zinātne, 420—433.
- G a u č a s P. 1974: Jotvingiai 19 a? — *Mokslas ir gyvenimas 2*, 21—24.
- G a u č a s P. 1988: K voprosu o vostočnych i južnych granicach Litovskoj etničeskoj territorii v srednevekovje. — *Balto — slavianskie issledovaniya 1986*, Moskva: Nauka, 159—213.
- G e r u l l i s J., S t a n g a s Chr. 1933: *Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose*, Kaunas.
- I v i n s k i s Z. 1990: Lietuvos istorija. Lietuvos kraštas ir kaimynai. — *Tautinė mokykla 5*, 42—45.
- K a m i į n s k i A. 1953: *Jaćwież*. Lódź.
- K e p p e n P. 1827: *O proizchoždenii, jazyke i literature litovskich narodov*, SPB.
- K o n d r a t i u k M. 1985: *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu Białostockiego*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Lódź: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- L a u c ī u t e J. 1982: *Słownik baltizmów w słowiańskich językach*, Leningrad: Nauka.
- L K A I — *Lietuvių kalbos atlasas 1*, Leksika, Vilnius: Mokslas, 1977.
- L K A II — *Lietuvių kalbos atlasas 2, Fonetika*, Vilnius: Mokslas, 1982.
- L K A III — *Lietuvių kalbos atlasas 3, Morfologia*, Vilnius: Mokslas, 1991.
- L o w i a n s k i H. 1931: *Studija nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* 1, Vilno.
- L T E I — *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija 9*, Vilnius: Mokslas.
- M a ź i u l i s V. 1994: Prūsai ir kiti vakarų baltai. — *Prūsijos kultūra*, Vilnius: Academia, 4—9.
- N a l e p a J. 1964: Prowizoryczna mapa plemion jaćwięskich. — Nalepa J., *Jaćwięzowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok: Państwowe wydawnictwo naukowe — Warszawa.
- N e p o k u p n a s A. 1983: *Baltai slavų giminaičiai*, Vilnius: Mokslas.
- N e p o k u p n y j A. 1976: *Balto — severoslavianskie jazykoye sviazi*, Kiev: Naukova Dumka.
- O t r e m b s k i j J. 1961: Jazyk jatviagov. — *Voprosy slavianskogo jazykoznanija* 5, Moskva.
- P S R L II — Polnoe sobranie russkich letopisej 2, SPB, 1908.
- S a l y s A., I v i n s k i s Z. 1963: Südviai. — *Lietuvių enciklopedija 29*, Boston, 114—125.
- S e d o v V. V. 1987: *Balty. Finno-ugry i balty v epochu srednevekovja*, Moskva: Nauka, 411—419, Karty 1, 48.
- S k a r d ū s P. 1973: Lietuvių vandenvardžiai su -nt-. Jų daryba, kilmė, reikšmė. — *Lituanistikos darbai 3*. Brooklyn, 9—72.
- S t a n g Chr. 1958: Die litauische Mundart von Zasēciai im Gebiet von Wilna. — *Norsk Tidsskrift for sprogsvidenskap 18*, Oslo, 171—201.
- T a u t a v i č i u s A. 1994: Jotvingiai, dainaviai, süduviai, poleksénai ir... — *Lietuvos mokslas 2*, Kn. 1(2), 4—14.
- T o p o r o v V. N. 1959: Dve zametki iz oblasti baltijskoj toponimii. — *Rakstu krajums*, Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu akademijas izdevniecība, 251—261.
- V a n a g a s A. 1981: *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius: Mokslas.
- V o l t e r E. 1912: Sledy drevnih Prusov i ich jazyka v Grodnenskoj gubernii. — *Izvestija otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk 1911*, 16, Kn. 4, SPB, 151—160.
- Z a j a c z k o w s k i S. 1940: Kaip jotvingiai buvo vadinti viduriniai amžiai. — *Lietuvos praeitis 1*, sąs. 1, Kaunas, 57—76.

- Zinkevičius Z. 1987: *Lietuvių kalbos istorija* 2, Vilnius: Mokslo.
Zinkevičius Z. 1993: *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
Zinkevičius Z. 1994: Kur pries šimtmečius lietuviškai (baltiškai) kalbėta... – *Lietuvos mokslas* 2, Kn. 1(2), 15–23.

ZUM STAND UND ZUR HERKUNFT VON ZIETELA

Zusammenfassung

Aus dem Vergleich der charakteristischeren Besonderheiten der Mundart von Zietela mit den entsprechenden Erscheinungen der östlichen, südlichen und westlichen hochlitauischen Mundarten sieht man, daß die Mundart von Zietela eigentlich ist und völlig mit keiner Mundart der litauischen Gegenwartssprache zusammenfällt. In ihr haben sich zwei verschiedene Schichten oder Reihen der Mundarten vereinigt: das Ost-(Süd-) und Westhochlitauisch. Beim Vergleich der Mundart von Zietela mit der südlichen hochlitauischen Mundart sieht man, daß die letztere von der dicken Schicht der östlichen hochlitauischen Mundart zugedeckt wurde, aber in der Mundart von Zietela dominiert noch klar Grund der westlichen Mundarten (südlichen Untermundarten) des Hochlitauischen ("kapsy", "baltsermęgi" und "striukiy"). Sie haben sich im Land der Sudauer, Nadrauer und Schalauer formiert und am wenigsten von den anderen litauischen Mundarten beeinflußt waren.

In der Mundart von Zietela erhaltengebliebene dicke Schicht sudauischer Hydronyme erlaubt uns nicht ihre Herkunft nur durch die in Jahrbüchern erwähnten westbaltischen Flüchtlinge zu erklären. Obwohl eine Übersiedlung der Sudauen oder Preußen gewesen sein könnte, so mußten sie in die von Ostslawen (Dregoviči), früh kolonisierte westbaltische Länder zu den noch slawisierten eigenen Stämmen übersiedeln. Die Letzteren sollten noch früher mit den von Ostslawen gestoßenen Litauen zusammentreffen und die ganze Zeit der Konsolidation der litauischen Sämme und ihrer Volksformierung Kontakte haben. Später wurden die Verbindungen von Zietelaern mit den südlichen Hochlitauern infolge der verschiedenen politischen Ereignisse, der Unglücksfälle und der früh slawisierten einzelnen Umgebungen begrenzt. Die große Zahl der Veränderungen im Lautbestand und andere, die sich in der hochlitauischen Südmundart befanden, erreichten die Mundart von Zietela nicht. Auf dieser Weise haben sich in der Mundart von Zietela viele charakteristische Elemente der Westbalten erhalten.